

TCS-IBPS स्पेशल

कृषिसेवक, कृषिसहायक व
तत्सम पदांकरिता

संपूर्ण कृषिसेवक

२६ वी
सुधारित आवृत्ति

२०२३च्या नवीन
अभ्यासक्रमानुसार

By-K'Sagar

- मराठी, इंग्रजी, बुद्धिमापन चाचणी,
सामान्यज्ञान आणि कृषिविषयक
संपूर्ण अभ्यासक्रम
- नव्या धर्तीचे भरपूर वस्तुनिष्ठ प्रश्न
- पूर्वीच्या प्रश्नपत्रिकांमधील प्रश्नांचा
समावेश
- २०१६ व २०१९ च्या प्रश्नपत्रिका
- संबंधित कृषी कायद्यांचा परामर्श

Published By
Sau. Shobhadevi Kshirsagar
K'Sagar Publications

'Suvarna Shilpa', 444/1 Shaniwar Peth,
Adjacent to Rajmachikar Flour Mill,
Near Dakshinabhimbukhi
Maruti Temple, Pune - 411 030.

24450125, 24455435 9823118810

*Email : customer@ksagar.com
sales@ksagar.com
website : www.ksagar.com*

© K'Sagar Publications, Pune : 2004

Copy-rights reserved & registered as per the Act.
Thoroughly Revised Twenty-sixth Edition : 2023-24

ISBN : 978-81-927789-6-9

The name K'Sagar is registered
under the trade marks Act, 1999

Printed at

Shree Shiva-samartha Printers
Dhayari, Pune

Typesetting

K'Sagar Publications, Pune

Cover Design

K'Sagar Publications, Pune

Price : 625/-

Our Firms

K'Sagar's House of Books

39/1, Durga Chambers, Jogeshwari Mandir Lane,
Pune - 411002. (020) 24483166
9923906500 8087722277

K'Sagar Book Centre

Nutan Classic, 639 Narayana Peth,
Appa Balwant Chowk, Pune - 411030.
(020) 24453065 9823121395 9545567862/63

K'Sagar's House of Books

Satya-ganesh Sankul, (Saraswati Nivas)
122, Budhwari Peth, Jogeshwari Mandir Lane,
Pune - 411002. (020) 24465650 9923810566

Due care has been taken to ensure that the information provided in this book is correct. However, the authors and the publishers bear no responsibility for any damage resulting from any inadvertent omission or inaccuracy in the book.

के'सागरीय

सन २०२३-२४ मध्ये महाराष्ट्रातील जिल्हा परिषदा व सरकारी खात्यांमध्ये तृतीय श्रेणीतील पदांची मोठी भरती करणे नियोजित आहे. सामान्यतः मराठी शब्दसंग्रह व व्याकरण, इंग्रजी शब्दसंग्रह व व्याकरण, अंकगणित, बुद्धिमापन चाचणी, सामान्यज्ञान आणि त्या त्या पदांनुसार विषयाचे ज्ञान— अशा स्वरूपाचा अभ्यासक्रम या पदभरतीसाठी विहित केला जाणे अपेक्षित आहे.

एक पेपर संबंधित विषयाच्या तांत्रिक ज्ञानावर आधारित असतो. जर एकच पेपर असेल तर तांत्रिक ज्ञानावर साधारण ६० टक्के प्रश्न असतात.

या पार्श्वभूमीवर कृषिसेवक पदांची भरती होऊ घातली आहे. परीक्षेची जबाबदारी TCS-IBPS यांसारख्या संस्थांवर सोपविली गेली आहे. मराठी, इंग्रजी, बुद्धिमापन चाचणी व सामान्यज्ञान हाच सर्वसाधारण अभ्यासक्रम प्रत्येकी २० गुणांसाठी (२० प्रश्न) विहित असून कृषिविषयास १२० गुण (६० प्रश्न) आहेत.

लेखकाने वरील अभ्यासक्रम व वेगवेगळ्या विषयांना दिले जाणारे कमी-अधिक महत्त्व यांचा एकत्रित व साकल्याने विचार करून स्पर्धा परीक्षा क्षेत्रातील आपल्या ४० वर्षांच्या प्रदीर्घ लेखनानुभवातून प्रस्तुतच्या 'संपूर्ण कृषिसेवक' या सन २००४ मध्ये प्रथमतः प्रकाशित झालेल्या या संदर्भाची ही सविसावी आवृत्ती संपूर्णतया सुधारित व विस्तारित स्वरूपात साकारली आहे.

नव्या व सुधारित आणि विस्तारित स्वरूपात या आवृत्तीची रचना साकारताना सन २०२३ मधील नवीन व सुधारित अभ्यासक्रमास व अलीकडील काळात बदललेल्या प्रश्नांच्या धर्तीस न्याय देण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न केला आहे.

या परीक्षेसाठी आपला एक 'आदर्श' व 'विश्वासू मित्र' ठरण्याचे भाग्य या 'संपूर्ण कृषिसेवक' स लाभेल आणि आपल्या आगामी परीक्षेत आपणास सुयश मिळवून देण्यासाठी हा संदर्भ आपल्या विश्वासू मित्राची भूमिका प्रामाणिकपणे व जबाबदारीने पार पाडील, असा सार्थ विश्वास वाटतो.

या सार्थ विश्वासासह आणि शुभेच्छांसह प्रस्तुतचा संदर्भग्रंथ आज आपल्या हाती सोपवीत आहे.

आपला,
व्ही. एस. क्षीरसागर
(K'Sagar)

अ

तु

क्र

म

णि

का

७३

विभाग पहिला : कृषिविषयक

१. मृदा, जमीन, बांध, जलसिंचन, जलसंधारण आणि जैविक, रासायनिक व सेंद्रीय खते	९
<ul style="list-style-type: none"> ❖ मूलस्थानी जलव्यवस्थापन ❖ भूपृष्ठावरील पाणी-साठवण ❖ भूगर्भातील पाणी-साठवण ❖ प्रमुख सिंचन पद्धती ❖ हे लक्षात ठेवा! ❖ वस्तुनिष्ठ प्रश्न ❖ स्पष्टीकरण 	
२. पीक संवर्धन व कृषी पूरक उद्योग	२४
<ul style="list-style-type: none"> ❖ पिके— महत्वाच्या जाती ❖ हे लक्षात ठेवा! ❖ वस्तुनिष्ठ प्रश्न 	
३. कीड, कीटकनाशके, रोगनियंत्रण व कीड व्यवस्थापन	३७
<ul style="list-style-type: none"> ❖ रोग व पिके ❖ किडी व उपाय ❖ वस्तुनिष्ठ प्रश्न 	
४. उद्यानविद्या, फलोत्पादन, कोरडवाहू फळपिके, भाजीपाला उत्पादन व फुलोत्पादन	४५
<ul style="list-style-type: none"> ❖ फळे – महत्वाच्या जाती ❖ भाजीपाला – महत्वाच्या जाती ❖ हे लक्षात ठेवा! ❖ फळझाडांची अभिवृद्धी ❖ बहार धरणे ❖ वस्तुनिष्ठ प्रश्न 	
५. कृषिविस्तार व कृषिविकास	६२
<ul style="list-style-type: none"> ❖ वस्तुनिष्ठ प्रश्न 	
६. कृषिवित्त व्यवस्थापन व कृषिविषयक	६७
<ul style="list-style-type: none"> ❖ वस्तुनिष्ठ प्रश्न 	

७. संकीर्ण व महत्वाचे

- कृषी क्षेत्राचे महत्व व वैशिष्ट्ये
कृषिविषयक योजना व कार्यक्रम
- ❖ स्वामीनाथन आयोग
  - ❖ नवे कृषी धोरण
  - ❖ दुसरी हरितक्रांती
  - ❖ कापूस एकाधिकार खरेदी योजना
  - ❖ सघन कापूस विकास कार्यक्रम
  - ❖ वसंतराव नाईक शेती स्वावलंबन मिशन
  - ❖ राष्ट्रीय तेलबिया उत्पादन विकास कार्यक्रम
  - ❖ विदर्भातील ऊस-उत्पादनाचा विशेष कार्यक्रम
  - ❖ पीक विमा योजना
  - ❖ प्रधानमंत्री पीक विमा योजना
  - ❖ रोजगार हमी योजनेतर्गत सिंचन विहिरी
  - ❖ मिनीकिट योजना
  - ❖ विशेष घटक योजना
  - ❖ कृषिपंढरी योजना
  - ❖ खतविकासाचा राष्ट्रीय कार्यक्रम

कृषिक्षेत्राशी संबंधित आयोग

- ❖ कृषी आणि प्रक्रियित खाद्य उत्पादने निर्यात विकास प्राधिकरण (अपेडा)
- ❖ समुद्री उत्पादने निर्यात विकास प्राधिकरण (एमपेडा)
- ❖ कृषी मूल्य व किमती आयोग (सीएसीपी)
- ❖ किमान आधारभूत किमती

कृषिक्षेत्रात जैविक तंत्रज्ञानाचा वापर

- ❖ जैवतंत्रज्ञान धोरण – २००१
- ❖ सेंद्रीय शेती
- ❖ जैविक कीडनियंत्रण
- ❖ जैविक खतांचा वापर
- ❖ गुणवत्तावाढीसाठी जैविक तंत्रज्ञान

<p>कृषी शिक्षण व आनुषंगिक</p> <ul style="list-style-type: none"> ❖ महाराष्ट्रातील कृषी विद्यापीठे ❖ कृषी संशोधन संभाग ❖ विद्यापीठनिहाय प्रमुख कृषी संशोधन प्रकल्प ❖ राज्यातील भात-संशोधन केंद्रे <p>महाराष्ट्राचे कृषी विभाग</p> <ul style="list-style-type: none"> ❖ कृषी हवामान विभाग ❖ कृषी संभाग <p>कृषिविषयक अद्यावत नोंदी</p> <ul style="list-style-type: none"> ❖ पिकांची उत्पादनक्षमता ❖ कृषिवल स्थिती ❖ हे लक्षात ठेवा! ❖ अन्नधान्य उत्पादने २०२१-२२ (पहिल्या तीन क्रमांकाची राज्ये) ❖ तेलबिया उत्पादन २०२१-२२ (पहिल्या तीन क्रमांकाची राज्ये) ❖ नगदी पिके उत्पादन २०२१-२२ (पहिल्या तीन क्रमांकाची राज्ये) ❖ विविध पिकांचे उत्पादन ❖ ग्रामीण विकास आणि रोजगार यांच्याशी संबंधित योजना/कार्यक्रम आणि अभियान ❖ भारत - जागतिक तुलनेत वाटा आणि स्थान ❖ महत्वाचे प्रश्न 	<p>४. समास</p> <ul style="list-style-type: none"> ❖ अव्ययीभाव समास ❖ तत्पुरुष समास ❖ द्वंद्व समास ❖ बहुत्रीही समास ❖ अव्ययीभाव समास ❖ विभक्ती तत्पुरुष समास ❖ कर्मधारय समास ❖ द्विगू समास ❖ इतरेतर द्वंद्व समास ❖ वैकल्पिक द्वंद्व समास ❖ समाहार द्वंद्व समास ❖ बहुत्रीही समास 	१२८
	<p>५. प्रयोगविचार</p> <ul style="list-style-type: none"> ❖ कर्तरिप्रयोग ❖ कर्मणिप्रयोग ❖ भावेप्रयोग ❖ महत्वाचे ❖ उत्तरे 	१३५
	<p>६. वाक्यांचे प्रकार व रूपांतर</p> <ul style="list-style-type: none"> ❖ वाक्य ❖ विधानार्थी, प्रश्नार्थी व उद्गारार्थी वाक्ये ❖ होकारार्थी व नकारार्थी वाक्ये ❖ स्वार्थी, आज्ञार्थी, विध्यर्थी व संकेतार्थी वाक्ये ❖ केवल, मिश्र व संयुक्त वाक्ये ❖ महत्वाचे ❖ उत्तरे 	१३६
	<p>७. अलंकार</p> <ul style="list-style-type: none"> ❖ शब्दालंकार ❖ अर्थालंकार 	१४३
	<p>८. वृत्तविचार</p>	१४७
	<p>९. संमिश्र महत्वाचे प्रश्न</p>	१५२

विभाग दुसरा : मरणी भाष्य

<p>१. काही महत्वाच्या म्हणी व अर्थ</p> <ul style="list-style-type: none"> ❖ वस्तुनिष्ठ प्रश्न 	११५
<p>२. वाक्प्रचार व अर्थ</p> <ul style="list-style-type: none"> ❖ वस्तुनिष्ठ प्रश्न 	११९
<p>३. काळ व अर्थ</p> <ul style="list-style-type: none"> ❖ क्रियापदांचे काळ ❖ क्रियापदांचे अर्थ 	१२५

विभाग तिसरा : इंग्रजी

<p>१. Synonyms</p> <ul style="list-style-type: none"> ❖ शब्दांचा अभ्यास <p>२. Antonyms</p> <p>३. Idioms and Phrases</p> <p>४. One word substitution</p> <p>५. Words Commonly Mis-spelt</p> <ul style="list-style-type: none"> ❖ Note the spellings of the following words ❖ Answers <p>६. Word liable to be confused</p> <p>७. Articles</p> <ul style="list-style-type: none"> ❖ Use of 'A' or 'An' ❖ Use of 'The' ❖ Omission of the Articles ❖ Answers <p>८. Agreement of the verb with its subject</p> <p>९. Use of Prepositions</p> <p>१०. Words followed by particular prepositions</p> <p>११. Tenses</p> <ul style="list-style-type: none"> ❖ Do as directed ❖ Answers <p>१२. Voice</p> <ul style="list-style-type: none"> ❖ Present Tense ❖ Past Tense ❖ Future Tense ❖ Imperative Sentences ❖ Change the voice ❖ Answers <p>१३. Voice Punctuation</p> <ul style="list-style-type: none"> ❖ The Full stop (.) ❖ The comma (,) 	<p>१५७</p> <p>१६०</p> <p>१६४</p> <p>१७०</p> <p>१७४</p> <p>१७६</p> <p>१७९</p> <p>१८१</p> <p>१८३</p> <p>१८५</p> <p>१८७</p> <p>१८८</p> <p>१९०</p> <p>❖ Semicolon (;)</p> <p>❖ The Colon (:)</p> <p>❖ Question Mark (?)</p> <p>❖ Exclamation Mark (!)</p> <p>❖ Inverted Commas (" _____ ")</p> <p>❖ Apostrophe (')</p> <p>❖ Answers</p> <p>१४. Common errors</p> <p>१५. Transformation of sentences</p> <ul style="list-style-type: none"> ❖ Assertive into Interrogative ❖ Remove 'Too' ❖ Make Exclamatory ❖ Three Degrees ❖ Positive चे Comparative करणे ❖ Comparative चे Positive करणे ❖ Superlative चे Positive करणे ❖ Superlative चे Comparative करणे ❖ Do as directed ❖ Answers ❖ Use of adverbs ❖ Answers ❖ Use of conjunctions ❖ Answers <p>१६. Mixed Important Questions</p>
---	--

विभाग चौथा : बुद्धिमत्त्वापन च्याच्याणी

<p>१. आकलन व सूचनापालन</p> <p>२. समसंबंध</p> <p>३. वर्गीकरण</p> <p>४. श्रेणी अथवा क्रम</p> <p>५. तर्कशक्ती आणि अनुमान</p> <p>६. सांकेतिक लिपी</p> <p>७. विश्लेषण व संश्लेषण</p> <p>८. संमिश्र महत्त्वाचे प्रश्न</p>	<p>२०१</p> <p>२०६</p> <p>२१०</p> <p>२१३</p> <p>२१७</p> <p>२२३</p> <p>२२८</p> <p>२३२</p>
---	---

विभाग पाचवा : सुगमान्य झाजन

<p>१. महाराष्ट्राचा संक्षिप्त इतिहास</p> <ul style="list-style-type: none"> ❖ महाराष्ट्र नावाची व्युत्पत्ती ❖ संक्षिप्त इतिहास ❖ टिळकयुग ❖ गांधीयुग ❖ संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ ❖ प्राचीन व मध्ययुगीन महाराष्ट्र ❖ महाराष्ट्रातील संत ❖ महाराष्ट्राचा इतिहास पूर्वांभ ❖ स्वातंत्र्य आंदोलनात महाराष्ट्राचा सहभाग 	२४७	<p>५. ग्रामीण भागातील मुलकी व पोलीस प्रशासन</p> <ul style="list-style-type: none"> ❖ पोलीस पाटील ❖ कोतवाल ❖ तलाठी ❖ तहसीलदार ❖ जिल्हाधिकारी ❖ राज्यातील पोलीस यंत्रणा ❖ हे लक्षात ठेवा! ❖ वस्तुनिष्ठ प्रश्न 	३२३
<p>२. महाराष्ट्रातील समाजसुधारकांचे कार्य</p> <ul style="list-style-type: none"> ❖ समाजसुधारक व त्यांची पत्रे ❖ समाजसुधारकांनी स्थापना केलेल्या संस्था ❖ समाजसुधारक व ग्रंथसंपदा ❖ समाजसुधारक जन्मस्थळ व जन्म-मृत्यू दिनांक ❖ विद्यमान समाजसुधारक ❖ हे लक्षात ठेवा! ❖ निवडक महत्वाचे प्रश्न ❖ वस्तुनिष्ठ प्रश्न 	२६४	<p>६. भारताचा भूगोल व भारतविषयक सामान्यज्ञान</p> <ul style="list-style-type: none"> ❖ दृष्टिक्षेपात भारत ❖ भारताची लोकसंख्या ❖ भारत— मानचिन्हे ❖ भारतातील राज्ये ❖ पर्वत व शिखरे ❖ भारतातील नद्या ❖ प्रमुख नद्या व काठांवरील शहरे ❖ जल व विद्युत प्रकल्प ❖ भारतातील औषिंगिक विद्युत प्रकल्प ❖ अणुविद्युत प्रकल्प ❖ कृषि-उत्पादने ❖ भारतीय कृषी उत्पादनातील विविध क्रांत्या ❖ भारतातील खनिजे ❖ उद्योगधंदे व प्रमुख शहरे ❖ लघुउद्योग व प्रसिद्ध ठिकाणे ❖ काही महत्वाची शहरे ❖ महत्वाची बंदरे ❖ भारतातील सर्वात मोठे, उंच, लांब इत्यादी ❖ भारतातील प्रसिद्ध स्थळे ❖ थंड हवेची ठिकाणे ❖ आरोग्य क्षेत्रातील महत्वाच्या संस्था ❖ शास्त्र व तंत्रज्ञान क्षेत्रातील महत्वाच्या संस्था ❖ संशोधन संस्था/प्रयोगशाळा ❖ हे लक्षात ठेवा! ❖ वस्तुनिष्ठ प्रश्न ❖ स्पष्टीकरणे 	३३१
<p>३. भारताची राज्यपद्धती</p> <ul style="list-style-type: none"> ❖ महत्वाच्या नोंदी ❖ भारतीय घटनेची वैशिष्ट्ये ❖ महत्वाच्या घटनादुरुस्त्या ❖ हे लक्षात ठेवा! ❖ हे लक्षात ठेवा! ❖ वस्तुनिष्ठ प्रश्न 	२८५	<p>४. पंचायतराज व्यवस्था (ग्रामपंचायतसह) महत्वाचे प्रश्न</p> <ul style="list-style-type: none"> ❖ हे लक्षात ठेवा! ❖ वस्तुनिष्ठ प्रश्न ❖ टीपा 	३०६

<p>७. महाराष्ट्रविषयक सामान्यज्ञान</p> <ul style="list-style-type: none"> ❖ प्राथमिक माहिती ❖ सीमेवरील राज्ये ❖ महाराष्ट्रातील जिल्हे ❖ लोकसंख्या ❖ स्त्री-पुरुष प्रमाण ❖ बालकांचे प्रमाण ❖ शहरी व ग्रामीण लोकसंख्या ❖ जन्म-मृत्युदर ❖ लोकसंख्येची घनता ❖ अनुसूचित जाति-जमार्तीची लोकसंख्या ❖ साक्षरता : २०११ ❖ राज्यातून जाणारे राष्ट्रीय महामार्ग ❖ राज्यातून जाणारे लोहमार्ग ❖ महाराष्ट्रातील प्रमुख विमानतळ ❖ राज्यातील नद्या ❖ प्रमुख नद्या व उगमस्थाने ❖ नद्यांच्या काठांवरील प्रमुख स्थळे ❖ नद्या व प्रमुख धरणे ❖ नद्या व त्यांच्या उपनद्या ❖ कृषी उत्पन्न व उत्पादक प्रदेश ❖ फळे व संबंधित स्थळे ❖ कृषी उत्पन्न व प्रमुख जाती ❖ राज्यातील ऊर्जा प्रकल्प ❖ प्रमुख उद्योगांदें व संबंधित स्थळे ❖ राज्यातील लघुउद्योग ❖ औद्योगिक विकासाशी संबंधित संस्था ❖ खनिजे व प्रमुख उत्पादक क्षेत्रे ❖ थंड हवेची ठिकाणे ❖ सागरतट ❖ महाराष्ट्रातील किल्ले ❖ अष्टविनायक स्थाने ❖ गुंफा मंदिरे ❖ राज्यातील ज्योतिर्लिंगांची स्थाने ❖ राज्यातील अभ्यारण्ये ❖ राज्यातील राष्ट्रीय उद्याने ❖ राज्यातील शिखरे ❖ राज्यातील प्रमुख घाट 	३७०	<ul style="list-style-type: none"> ❖ राज्यातील विद्यापीठे ❖ राज्यातील संस्थात्मक उपक्रम <hr/> <p>८. महाराष्ट्रावरील वस्तुनिष्ठ प्रश्न</p> <ul style="list-style-type: none"> ❖ हे लक्षात ठेवा! ❖ वस्तुनिष्ठ प्रश्न <hr/> <p>९. सामान्य भूगोल</p> <ul style="list-style-type: none"> ❖ महत्वाच्या नोंदी ❖ हे लक्षात ठेवा! ❖ वस्तुनिष्ठ प्रश्न <hr/> <p>१०. विज्ञान व अभियांत्रिकी शाखेतील घटक</p> <ul style="list-style-type: none"> ❖ महत्वाचे निवडक प्रश्न रसायनशास्त्र व भौतिकशास्त्र ❖ हे लक्षात ठेवा! प्राणिशास्त्र व वनस्पतिशास्त्र ❖ हे लक्षात ठेवा! शरीर व आरोग्यशास्त्र ❖ हे लक्षात ठेवा ! <hr/> <p>११. भारत— अर्थ, योजना, उद्योग व विकास</p> <ul style="list-style-type: none"> ❖ भारतीय अर्थव्यवस्थेचे स्वरूप ❖ भारतीय अर्थव्यवस्थेची वैशिष्ट्ये ❖ मानव विकास निर्देशांक व भारताचे स्थान ❖ पंचवार्षिक योजना ❖ योजनानिहाय वृद्धिदर व साध्ये ❖ नीती आयोगाने घेतली नियोजन आयोगाची जागा ❖ वस्तुनिष्ठ प्रश्न ❖ स्पष्टीकरणे <hr/> <p>१२. कृषिविषयक कायदे</p> <ul style="list-style-type: none"> १. महाराष्ट्र शेतातील पिकांवरील कीड व रोग यांबाबत अधिनियम, १९४७ २. खते (रासायनिक, सेंट्रिय व मिश्र) (नियंत्रण) आदेश, १९८५ ३. बी-बियाणे अधिनियम, १९६६ ४. तुकडेबंदी व तुकडेजोड कायदा 	३९१	४१३	४२२	४४३	४६३
--	-----	--	-----	-----	-----	-----	-----

५. अनुसूचित जमाती व इतर पारंपरिक वन निवासी (वनहक्क मान्य करणे) अधिनियम, २००६.	
१३. महाराष्ट्र शासन, कृषी विभाग, कृषी आयुक्तालय, महाराष्ट्र राज्य, पुणे १ कृषिसेवक, लेखी परीक्षेसाठी प्रश्नपुस्तिका - २०१६	४६८
१४. महाराष्ट्र शासन, कृषी विभाग, कृषिसेवक भरती परीक्षा - २०१९	४८०
१५. चालू घडामोडी ❖ अलीकडील विधानसभा निवडणुका ❖ मिस युनिव्हर्स - २०२३ ❖ सिनी शेही बनली 'मिस इंडिया, २०२२' ❖ ग्रॅंडस्लॅम खुल्या टेनिस स्पर्धा ❖ साहित्य अकादमी पुरस्कार ❖ इंदिरा गांधी शांतता पुरस्कार ❖ जमू आणि काशमीर व लडाख ❖ दादरा आणि नगर-हवेली व दमण आणि दीव (संघराज्य प्रदेशांचे विलीनीकरण) अधिनियम, २०१९ ❖ वरिष्ठ सेनाधिकारी राष्ट्रीय स्तरावरील उच्चपदस्थ ❖ काही महत्त्वाचे उच्चपदस्थ	४९४

महत्त्वाचा बदल

सन 2023 च्या पूर्वार्धात औरंगाबाद शहराचे नामांतर 'छत्रपती संभाजीनगर' असे करण्यात आले असून औरंगाबाद तालुक्याचे नामांतर छत्रपती संभाजीनगर तालुका, जिल्ह्याचे नामांतर छत्रपती संभाजीनगर जिल्हा तर विभागाचे नामांतर छत्रपती संभाजीनगर विभाग असे करण्यात आले आहे.

उस्मानाबाद शहराचे नामांतर 'धाराशिव' असे करण्यात आले असून उस्मानाबाद तालुका, जिल्हा व उपविभाग यांचेही नामांतर अनुक्रमे धाराशिव तालुका, धाराशिव जिल्हा व धाराशिव उपविभाग असे करण्यात आले आहे.

विद्यार्थी मित्रांनी कृपया वरील बदलांची नोंद घ्यावी. या पुस्तकात जेथे औरंगाबाद व उस्मानाबाद असे उल्लेख असतील तेथे कृपया वरीलप्रमाणे बदल करून घ्यावेत, ही विनंती.

— लेखक

अंग्रेजी संदर्भात्मक विद्यार्थीप्रिय ठरलेला
संदर्भात्मक लेखक प्रा. रवी भूषण यांचा
तितकाच विद्यार्थीप्रिय संदर्भ...

मूळ लेखक : प्रा. रवी भूषण
अनुवाद : प्रा. हेमंत देव
राज्यसेवा पूर्व परीक्षा, गट ब संयुक्त पूर्व परीक्षा व गट क संयुक्त पूर्व परीक्षा यांमधील बहुताश प्रश्न मूळ इंग्रजी पुस्तकातून...
संकलन : डॉ. अनिरुद्ध शीरसागर MBBS, MS (Ortho) Joint Replacement Surgeon Selected as Medical Officer (Specialist) Class-I

प्रा. रवी भूषण यांच्या
Lucent's General Science या १४ वर्षे विद्यार्थीप्रिय ठरलेला इंग्रजी संदर्भात्मक मुद्राती अनुवाद

मूळ लेखक
प्रा. रवी भूषण
अनुवाद
अमर मुले
योगेश नेतनकर
(सहायक विक्रीकर आयुक्त)